

Drzewo w Edenie w Księdze Jubileuszy

Sylwester Jędrzejewski SDB¹

 <https://orcid.org/0000-0002-0619-1106> sylwester.jedrzejewski@upjp2.edu.pl
Uniwersytet Papieski Jana Pawła II w Krakowie <https://ror.org/0583g9182>

ks. Adrian Mętel²

 <https://orcid.org/0000-0002-0311-0905> adrian.metel@doktorant.upjp2.edu.pl
Uniwersytet Papieski Jana Pawła II w Krakowie <https://ror.org/0583g9182>

Księga Jubileuszy³ jest prawdopodobnie najbardziej wpływową ze wszystkich ksiąg niekanonicznych napisanych przez Żydów w końcowym okresie Drugiej Świątyni. Jest to skarbnica starożytnej interpretacji biblijnej, skomponowana przez nieznanego autora, dobrze znającego zarówno święte pisma, jak i sam judaizm⁴. Odegrała również ważną rolę we wczesnych wspólnotach chrześcijańskich i to dzięki nim ta księga

¹ **Ks. dr hab. Sylwester Jędrzejewski SDB** – profesor Uniwersytetu Papieskiego Jana Pawła II w Krakowie, kierownik Katedry Hermeneutyki Biblijnej i Judaistyki.

² **Ks. dr Adrian Mętel** – kapłan diecezji bielsko-żywieckiej, dr teologii biblijnej, moderator Dzieła Biblijnego im. Jana Pawła II. Prowadzi audycje radiowe o tematyce biblijnej w diecezjalnym radiu Anioł Beskidów. Aktualnie studiuje w Uniwersytecie w Hamburgu specjalizację African cultures and Ethiopian and Eritrean Studies.

³ Nazwa Księga Jubileuszy (alternatywna forma to Księga Jubileuszów) za: A. Tronina, *Księga Jubileuszy, czyli Mała Genesis. Przekład i opracowanie*, Kraków–Mogilany 2018.

⁴ Por. J. L. Kugel, *Jubilees*, [w:] *Outside the Bible: Ancient Jewish writings related to Scripture*, t. 1, eds. L. H. Feldman, J. L. Kugel, L. H. Schiffman, Philadelphia 2013, s. 272.

zachowała się w całości do dzisiaj. Jest ona w znacznej części powtórzeniem Księgi Rodzaju i Księgi Wyjścia. Narracji towarzyszą jednak nowe informacje, wykraczające poza teksty biblijne. Autor Księgi Jubileuszy starał się przekazać współczesnym sobie pobratymcom ogólne przesłanie nadziei i zachęty oraz próbował ich zmotywować do przestrzegania rygorystycznych norm moralnych i religijnych.

Czas powstania Księgi Jubileuszy jest przedmiotem dyskusji. Większość badaczy uważa, że została napisana na początku II wieku przed Chrystusem, chociaż nie można wykluczyć jeszcze wcześniejszej datacji tej księgi apokryficznej⁵. Została skomponowana w języku hebrajskim w Jerozolimie lub w jej pobliżu. Spośród fragmentów hebrajskich, znalezionych w Qumran, najwcześniejsze datowane są na koniec II wieku przed Chrystusem⁶. Z powodu dezaprobaty władz rabinicznych hebrajski tekst Księgi Jubileuszy przestał być kopiowany i przechowywany przez rabinów. Jednak wśród pierwszych chrześcijan cieszyła się uznaniem, tak że wkrótce została przetłumaczona na język grecki i syryjski. Następnie z języka greckiego przetłumaczono ją na łacinę i ge'ez (starożytny język etiopski)⁷.

Z biegiem czasu znaczenie samej księgi osłabło, a tłumaczenia greckie i łacińskie zniknęły z pola widzenia. W połowie XIX wieku chrześcijański misjonarz w Etiopii Johann Ludwig Krapf „odkrył na nowo” dzieło wśród rękopisów biblijnych. W 1989 roku James C. VanderKam opublikował naukowe, krytyczne wydanie i tłumaczenie tekstu etiopskiego, zwróciwszy uwagę na wszystkie ważne warianty tekstowe zachowanych fragmentów hebrajskich, łacińskich i syryjskich. Jego wydanie pozostaje najbardziej wiarygodną podstawą dla tekstu Księgi Jubileuszy⁸.

⁵ Por. G. W. Nickelsburg, *Jewish Literature between the Bible and the Mishnah*, Minneapolis–Ausburg 2005, s. 72–73; S. Jędrzejewski, *U korzeni zła*, Lublin 1997, s. 108–109.

⁶ Por. R. Rubinkiewicz, *Apokryfy Starego Testamentu*, Warszawa 2016, s. 260.

⁷ Por. J. L. Kugel, *Jubilees*, dz. cyt., s. 272.

⁸ J. C. VanderKam, *The Book of Jubilees*, Louvain 1989 (Corpus Scriptorum Christianorum Orientalium. Scriptorum Aethiopicorum, 87).

Tytuł: Księga Jubileuszy, najwyraźniej nie był oryginalnym tytułem tej księgi. Oddaje on jednak jedną z cech tego dzieła, czyli przypisywanie wydarzeniom z Księgi Rodzaju odniesienia do jubileuszu i roku, w którym miały one mieć miejsce. Etiopskie rękopisy tej księgi mają tytułowy zapis: „Oto opis podziałów czasu według Tory i Świadectwa – wydarzeń lat, tygodni ich jubileuszy we wszystkich dawnych dniach, jak to było związane z Mojżeszem na górze Synaj”. Księga Jubileuszy nie jest jednak tylko listą dat („podziałów czasu”). Jest raczej prezentacją historii Izraela i jego przodków. Seria jubileuszy ciągnie się aż do eschatonu, w którym całe życie zostanie odnowione (por. Jub 1, 29). Wtedy też zostanie wybudowany nowy przybytek (por. Jub 1, 27).

Oprócz odpowiedzi na konkretne pytania dotyczące historii z Księgi Rodzaju i Księgi Wyjścia autor Księgi Jubileuszy zawarł w niej także określone przesłanie ideologiczne⁹. Wydaje się, że motywem powstania księgi było zwalczanie negatywnego odczytywania historii. Autor zaczął od tego, że Mojżesz usłyszał „przepowiednię” o całym złu, które doprowadzić miało do deportacji babilońskiej (por. Jub 1, 9–14). Byłaby to straszna katastrofa, po której nastąpiłaby jednak skrucza ludu i przywrócenie Izraela (por. Jub 1, 15). Miała to być przestroga dla Izraela, gdyby przymierze na Synaju zostało zdeprawowane (por. Jub 1, 16). Niewola nie oznaczała końca historycznej więzi z Bogiem, ponieważ Izrael zawsze był ludem Bożym. Trwała więź Izraela z Bogiem była dla autora Księgi Jubileuszy zasadniczą ideą odczytaną w Księdze Rodzaju oraz powodem, dla którego wybrał on powtórzenie historii jako narzędzia dla przesłania nadziei. Dla autora Księgi Jubileuszy wydawało się ważne ukazanie tego, że opieka Boga nad Izraelem nie rozpoczęła się na górze Synaj, ale już w czasie pierwszego szabatu w historii, czyli szabatu odpoczynku Boga po sześciu dniach stworzenia, kiedy Bóg postanowił stworzyć Izrael jako swój lud (por. Jub 2, 19–20).

Wśród reinterpretowanych przez Księgę Jubileuszy tekstów biblijnych jest Rdz 2–3. W biblijnym tekście autor zwrócił uwagę na drzewo „w środku ogrodu” z tekstu biblijnego, które w Jub 3, 17–25 nazwane

⁹ Por. R. Rubinkiewicz, *Apokryfy*, dz. cyt., s. 260.

zostało „drzewem życia”. Drzewo życia w Księdze Jubileuszy jest interpretowane jako „Tora życia” i wydaje się, że ma ono znaczenie mądrościowe, odczytywane w kategoriach „Tory życia”. Tekst publikacji podejździe do relacyjności obu tekstów metodą intertekstualną.

Księga Jubileuszy 3, 17–25 jako intertekstualna relektura Rdz 2–3

Badanie *intertekstualne* dotyczy skutków znaczeń, które wyłaniają się z odniesień jednego tekstu do innych. O intertekstualności należy mówić wtedy, gdy interesuje nas zbadanie skutków, wyłaniających się z relacji co najmniej dwóch tekstów. W ramach paradygmatu intertekstualności dzieje się to w obu kierunkach i oznacza, że potencjał znaczeniowy obu tekstów zmienia się poprzez samo odniesienie intertekstualne. Intertekstualność domaga się też zbadania zjawiska możliwej decentralizacji pierwotnego znaczenia. Dokonująca się w ten sposób relektura jest zjawiskiem, które oznacza nowe (ponowne – kolejne) odczytanie znaczeń pierwotnych analizowanego tekstu w równie nowych okolicznościach, uwarunkowaniach i dla aktualnego odbiorcy¹⁰.

Księga Jubileuszy 3, 17–25 (Jub) – tłumaczenie¹¹:

3¹⁷ Na koniec siedmiu lat tam spędzonych, pełnych siedmiu lat [a potem], siedemnastego dnia drugiego miesiąca pojawił się wąż i przybliżył się do ko-

¹⁰ „Wiarygodna egzegeza intertekstualna obejmuje nie tylko odpowiedzialność wobec możliwych intencji oryginalnego autora, ale także gotowość do włączenia znaczeń, które nie zostały wyraźnie wyeksplikowane, a które pojawiają się w dialogu z genotekstem” – por. *Intertekstualność w badaniach biblijnych*, [w:] *Duch Prawdy doprowadzi was do całej prawdy*, red. R. Pindel, S. Jędrzejewski, R. Mazur, Kraków 2020, s. 159 (Hermeneutica et Judaica, 9).

¹¹ Tłumaczenie na podstawie: A. Kondracki, *Księga Jubileuszów*, [w:] *Apokryfy Starożytności*, red. R. Rubinkiewicz, Warszawa 2016. Alternatywne tłumaczenia w nawiasach [] własne z różnych wersji językowych na podstawie J. C. VanderKam, *The Book of Jubilees*, dz. cyt.

biety [jego żony]. Wąż rzekł do kobiety: „Pan tak wam rozkazał: Nie będziecie mogli spożywać z każdego [owocu] drzewa, które jest w ogrodzie”.¹⁸ Lecz ona odparła: „Pan powiedział: Możecie jeść [jedz] owoce ze wszystkich drzew [każdego drzewa], które są w ogrodzie, ale powiedział do nas¹²: Nie będziecie jedli owoców z drzewa, które znajduje się w środku ogrodu, abyście nie pomarli”.¹⁹ Wąż więc powiedział do kobiety [jego żony]: „To nie jest prawda, że z pewnością umrzecie. Pan wie, że w dniu, w którym zjecie owoc z tego drzewa, otworzą się wasze oczy i staniecie się jak bogowie [Bóg], poznacie dobro i zło”.²⁰ Kobieta zobaczyła, że drzewo to było piękne i przyjemne dla oczu [oka] i że jego owoce wyglądały smacznie, więc wzięła niektóre i zjadła.²¹ Natychmiast przykryła swoje części wstydlive liściem figowym, a następnie dała owoc Adamowi. On zjadł, otworzyły mu [ich] się oczy i spostrzegł [zobaczyli], że jest nagi.²² Z liści figowych uszył sobie przepaskę i nią przykrył części wstydlive.²³ Pan przeklął węża i rozgniewał się na niego na zawsze¹⁴. Rozgniewał się także na kobietę [jego żonę], gdyż posłuchała głosu węża i zjadła owoc. Rzekł do niej: ²⁴ „Pomnożę twój trud i bóle¹⁵ [w] rodzenia. [I] W bólu¹⁶ będziesz rodzić dzieci. Będziesz się zwracała do swojego męża¹⁷, a on będzie panował [pozwól mu rządzić] nad tobą”.²⁵ Do Adama tak rzekł: „Ponieważ usłuchałeś głosu twojej żony i zjadłeś owoc z drzewa¹⁸ zakazanego¹⁹, ziemia [w pracy twojej] będzie dla ciebie przekleństwem. Kolce i ciernie będzie ci rodzić. W pocie czoła [w pocie twojej twarzy] będziesz jadł twój chleb aż do dnia, kiedy powrócisz do ziemi [prochu], z której zostałeś wzięty [zostało wzięte twoje powstanie], gdyż jesteś ziemią i do ziemi [prochu] powrócisz”.

¹² „Pan powiedział nam”; „Nie jedzcie z niego i nie dotykajcie go, byście nie pomarli” jak w etiop. – mowa niezależna.

¹³ Por. Rdz 3, 5; *elohim* to aniołowie jak w Targumie Palestyńskim.

¹⁴ „Pan był zły na Adama”, „Pan był na to zły”.

¹⁵ Poprzedzony: „w”.

¹⁶ Poprzedzony: „i”; tekst podąża za tradycją LXX, a nie BHS.

¹⁷ Lub + „niech (on) się stanie”; oparcie się na tekście LXX.

¹⁸ „To drzewo”, ale *weetu* w Rdz 3, 17 – termin, który może odzwierciedlać przedimek określający lub go interpretujący.

¹⁹ Lub + „rozkazałem ci” + „z tego” + „drzewa”.

Drzewo środka

VanderKam w swoim przekładzie z tekstu etiopskiego określił ogród rajski jako „Eden in Eden”²⁰. Hebrajski tekst Henocha, częściowo zachowany we fragmencie z Qumran, brzmi: *gan ʿeden bēʿeden* i wydaje się mieć znaczenie „ogrodu rozkoszy w Edenie”. Kończąca konkluzja tekstu wyrażona w słowach: „dla przyjemności i pożywienia” objaśnia, że *ʿeden* był dla nich przyjemnością i rozkoszą, podczas gdy *gan* był dla nich pożywieniem dającym siłę.

W badaniach naukowych podejmowane były różnorakie próby określenia (sprecyzowania) rozumienia przez autora Księgi Jubileuszy miejsca, w którym zostało stworzone przez Stwórcę drzewo rajskie. Z Księgi Jubileuszy wyłania się Eden jako rzeczywiste sanktuarium Boga, stworzone dla ukazania Jego chwały²¹.

O pierwszych ludziach, mieszkańcach ogrodu, Jub mówi, że zostali wyposażeni w wiedzę, stąd ogród ów nazwany został Ogrodem Mądrości. To, co Księga Rodzaju nazywa „drzewem” w środku ogrodu, apokryf mieni „drzewem życia”, rozumiejąc przez nie roślinę tego ogrodu. Dokonuje nie tylko zmiany nazwy, ale też jej interpretacji. Drzewo to przekształca się w postać najwyższej mądrości, określone mianem „Tory życia” (por. Prz 3, 18).

Scena przedstawiona w Jub 3, 15–16 kończy się wydarzeniami z udziałem węża, kobiety i Adama. Księga Jubileuszy pomija opis węża z Rdz 3 jako mądrzejszego (bardziej przebiegłego) niż inne zwierzęta (por. Rdz 3, 1). Szczególnie zwraca ona uwagę na jego zachowanie względem kobiety oraz ich relacje do drzewa w środku ogrodu (por. Jub 3, 17).

Autor Jub podkreślił datę, w której nastąpiło owo zdarzenie: wąż zbliżył się po tym, jak mężczyzna przeżył tam dokładnie siedem lat. Autor umieścił w swojej narracji wiele chronologicznych wskazówek, których nie zawiera tekst Księgi Rodzaju. Taką wskazówką jest np. upływ 40 dni, po których Adam został wprowadzony do ogrodu Eden, aby pracował

²⁰ Por. J. C. VanderKam, *The Book of Jubilees*, dz. cyt., s. 29; por. J. L. Kugel, *Traditions of the Bible. A guide to the Bible as it was at the start of the common era*, Cambridge 1998, s. 111.

²¹ Por. A. Tronina, *Księga Jubileuszy, czyli Mała Genesis*, dz. cyt., s. 115.

i go utrzymywał. Następnie po 80 dniach do ogrodu trafiła jego żona (jego kobieta) – por. Jub 3, 8–9. Autor Księgi Jubileuszy odniósł się do kilku elementów zawartych w tekście biblijnym i wyciągnął z nich własne wnioski, w przeważającej mierze będące uzupełnieniem interpretacji prawodawstwa Izraela.

Skutkiem nieposłuszeństwa było zjedzenie owocu symbolizujące próbę zobaczenia czegoś więcej, niż zamierzył Stwórca dla pierwszych rodziców. Interpretacja rabinacka ukazuje w tym kontekście dość ciekawą interpretację i tłumaczenie, że sam wąż faktycznie jadł z drzewa przed kobietą, aby udowodnić jej, że owoc nie spowoduje śmierci: „Wtedy on [wąż] powiedział do niej: [Widzisz?] mówicie, że Bóg zabronił nam jeść z drzewa. Ale ja mogę z niego jeść i nie umrzeć, tak jak ty. Pomyślała kobieta: Wszystko, co powiedział mi mój mąż, to kłamstwo. Następnie wzięła owoc, zjadła i dała mężczyźnie, a on zjadł, jak jest napisane: Niewiasta widziała, że drzewo jest dobre do jedzenia i że jest rozkoszą dla oczu” (por. Rdz 3, 6)²².

Tekst nie wyjaśnia, dlaczego został dodany do opowieści nowy element – chępliwość węża: „Mogę z niego jeść i nie umrzeć”. Niemniej wydaje się dość prawdopodobne, że ten nowy element jest wynikiem interpretacji słów cytowanych z Rdz 3, 6: „i rozkosz dla oczu”.

Motyw nieposłuszeństwa, jak można przypuszczać, wynikał z doświadczenia czysto empirycznego. Obserwacja owocu przez kobietę dała jej argumenty, aby potem stwierdzić, że będzie on dobry do spożycia (por. Jub 3, 20). Biblia najpierw stwierdza, że owoc jest „dobry do jedzenia”, a dopiero potem, że jest to „rozkosz dla oczu” (por. Rdz 3, 6). Kolejność powinna zostać odwrócona, skoro najpierw patrzy się na owoc, zanim się go skosztuje. Tak więc tłumacz rabiniczny najwyraźniej doszedł do wniosku, że „widzenie” przez Ewę odnosi się do jej widzenia węża jedzącego i cieszącego się ze spożycia owocu. Widząc, że mu się to podoba, spojrziała na pozostałe owoce na drzewie i zobaczyła, że

²² Por. L. V. Montaner, *Génesis Rabbah I (Génesis 1–11): Comentario Midrásico al libro del Génesis*, Estella (Navarra) 1994, s. 225; J. Neusner, *Genesis Rabbah, The Judaic commentary to the Book of Genesis: A New American Translation*, t. 1: *Genesis 1, 1–8, 14*, Atlanta 1985, s. 179–180; 201–202.

rzeczywiście jest to „rozkosz dla oczu”. Dopiero wtedy zdecydowała się go skosztować.

Autor Księgi Jubileuszy mógł być zaniepokojony kolejnością użytych przymiotników w Rdz 3, 6 stąd wybrał inne rozwiązanie. Po prostu zmienił kolejność: „Kobieta ujrzała drzewo, które było przyjemne dla oka, a jego owoc był dobry do spożycia, więc wzięła z niego trochę i zjadła” (por. Jub 3, 20).

Skutkiem nieposłuszeństwa była śmiertelność. „Śmierć”, o której Bóg mówi (por. Jub 3, 25), to deprecjonująca Adama śmierć duchowa, nawet gdyby jego fizyczne istnienie mogło trwać nadal. Ta idea, że śmierć była karą za grzech Adama i kobiety, jest szeroko rozpowszechniona również w źródłach rabinicznych.

Na pierwszy rzut oka może się to wydawać ogólną wypowiedzią dotyczącą życia ludzkiego, ale biorąc pod uwagę kontekst, jest to część podsumowania stworzenia świata przez Boga. W przeciwieństwie do motywu głoszącego, że „śmiertelność” była karą, można wnioskować, że począwszy od stworzenia, życie Adama miało się ograniczać tylko do ziemskiej egzystencji. Samo stworzenie go z ziemi uosabiało zamierzony koniec po wyczerpaniu przydzielonych mu „policzonych dni i czasu”, co ujawniło się po spożyciu zakazanego owocu²³.

W tym kontekście samo drzewo, ale co ważniejsze – dostęp do niego – jawi się jako nagroda dla człowieka. To właśnie rajski ogród miał służyć jako miejsce ostatecznego spoczynku sprawiedliwych po ich śmierci. Już sama nazwa „drzewo życia” sugerowała, że jego owoce dostarczają środków, dzięki którym sprawiedliwi będą żyć wiecznie. Nic więc dziwnego, że już w starożytności rozumiano tę nagrodę jako radość płynącą z drzewa życia. Wyrażała się ona w „wąchaniu” jego woni lub jedzeniu owoców jako istoty nagrody dla prawych.

W Ps 92, 13–15 ludzie sprawiedliwi zostali przyrównani do drzew: „Sprawiedliwy zakwitnie jak palma, rozrośnie się jak cedr na Libanie. Zasadzeni w domu Pańskim rozkwitną na dziedzińcach naszego Boga. Wydadzą owoc nawet i w starości, pełni soków i zawsze żywotni”. Autor

²³ Por. J. L. Kugel, *Traditions of the Bible. A guide to the Bible as It Was at the Start of the Common Era*, Cambridge 1998, s. 127.

Księgi Jeremiasza (Jr 17, 8) także użył takiego porównania: „Błogosławiony mąż, który pokłada ufność w Panu, i Pan jest jego nadzieją. Jest on podobny do drzewa zasadzonego nad wodą, co swe korzenie puszcza ku strumieniowi; nie obawia się, skoro przyjdzie upał, bo utrzyma zielone liście; także w roku posuchy nie doznaje niepokoju i nie przestaje wydawać owoców”. Dla autora księgi Syracha drzewo było symbolem mądrości Bożej: „Szczęśliwy mąż, który się ćwiczy w mądrości i [...] postawi swe dzieci pod jej dachem, i pod jej gałęziami – jak pod drzewem – będzie przebywał. Ona zasłoni go przed skwarem i odpoczywać będzie w jej chwale” (por. Syr 14, 20. 26–27). Drzewo zatem w interpretacji mądrościowej to symbol chwały Boga. Można więc wnioskować, że rajski ogród z drzewem życia rozumiany był przez autora Księgi Jubileuszy jako udział w rzeczywistości samego Boga.

Biorąc pod uwagę takie biblijne wskazówki, można dojść do wniosku, że drzewa w ogrodzie rajskim to symbolizacja sprawiedliwych, którzy mają udział w życiu wiecznym, w chwale Boga. Jacob Licht zasugerował związek między Jub 3, 17–25 a edeńskimi drzewami w zwoju hymnów z Qumran, w który – jak sam zaproponował – drzewa reprezentują członków społeczności w Qumran²⁴. Ta interpretacja wskazuje na uzasadnienie, że drzewa, utożsamione ze sprawiedliwymi będą żyć wiecznie. Taka interpretacja nie byłaby możliwa, jeśli drzewa określałyby wyłącznie prawość człowieka i odnosiłyby się tylko do człowieka. One powinny być rozumiane jako symbol nagrody udzielonej przez Boga, samą esencję obietnicy Boga w odniesieniu do stworzenia.

Konkluzje wynikające z relektury

Księga Jubileuszy próbuje uzupełnić niejasność w interpretacji, tłumacząc wydarzenia z Księgi Rodzaju i Księgi Wyjścia. Ogród Eden faktycznie zawierał dwa specjalne drzewa: „drzewo życia” i „drzewo poznania dobra i zła” (por. Rdz 2, 9). To właśnie z tego ostatniego jedli Adam i Ewa (por. Rdz 3, 22). Nakładanie się tych fragmentów jest argumentacją uzasadniającą tendencję starożytnych interpretatorów, którzy porównywali

²⁴ Por. J. Licht, *The Thanksgiving Scroll. A Scroll from the Wilderness of Judaea. Text, Introduction, Commentary and Glossary*, Jerusalem 1957, s. 131–132.

drzewo życia z boską mądrością lub z Torą. Ta identyfikacja jest najprawdopodobniej oparta na fragmencie z Prz 11, 30, gdzie czytamy, że „Owoce sprawiedliwego jest drzewo życia (עץ חיים – δένδρον ζωής)”.

Księga Jubileuszy opisała pierwszych ludzi z ogrodu rajskiego jako tych, którzy zostali wyposażeni w wiedzę. To, co Biblia tylko metaforycznie nazwała „drzewem” w środku ogrodu, Księga Jubileuszy określiła jako „drzewo życia”. W Księdze Jubileuszy posiadało ono cechy boskiej mądrości i zostało określone jako „Tora życia”.

Skutkiem nieposłuszeństwa było zjedzenie owocu przez pierwszych rodziców z drzewa zakazanego. Motyw nieposłuszeństwa w Księdze Jubileuszy wynikał z doświadczenia empirycznego kobiety. Obserwacja owocu dała jej argumenty, aby ten owoc zerwać, a następnie spożyć (por. Jub 3, 20). Kolejność pokusy w Jub została zmieniona w stosunku do Rdz: najpierw kobieta ogląda owoc, następnie go kosztuje. Dostęp do drzewa w środku ogrodu był łaską Boga – Stwórcy dla człowieka. Po zerwaniu owocu rajski ogród będzie służył już jako miejsce ostatecznego przebywania sprawiedliwych po ich śmierci. Już sama nazwa użyta w Księdze Jubileuszy – „drzewo życia” – sugeruje, że owoce z tego drzewa dostarczają środków, dzięki którym człowiek sprawiedliwy może żyć wiecznie.

Nierzadko w historii egzegezy zakładało się w interpretacji Rdz, że drzewo, z którego jedli Adam i Ewa, było jabłonią. Takiej informacji nie ma jednak w Biblii. Nie jest sprecyzowane, jakiego rodzaju był to owoc. Interpretatorzy Księgi Jubileuszy twierdzą, że mogło to być drzewo figowe, ponieważ w tekście Księgi Jubileuszy sprecyzowano, że kiedy Adam zgrzeszył, okrył się liśćmi figowymi. Inni interpretatorzy utrzymywali, że „drzewo” było w rzeczywistości palmą daktylową (por. 1 Hen 24, 4). Jeszcze inni twierdzili, że to winorośl, której zdolność do powodowania grzechu została ponownie zademonstrowana przez Noego (por. 3 Baruch 4, 8–17; ApAbr 23, 7). Mogła to być nawet łodyga pszenicy.

Intertekstualność motywu drzewa w Jub 3, 17–25

Analiza intertekstualna motywu drzewa z Księgi Jubileuszy nakazuje w pierwszej kolejności zwrócić uwagę na Jub 3, 22. Wszystkie

czasowniki w Jub 3, 22 występują w liczbie pojedynczej i odnoszą się tylko do osoby Adama. W paralelnym wersecie w Rdz 3, 7b czasowniki te są użyte w liczbie mnogiej. Autor Księgi Jubileuszy zrelacjonował, że: „[On] wziął [figowe liście]” – por. Jub 3, 22. Na końcu Jub 3, 22 użył identycznego wyrażenia jak w Rdz 3, 7b, odnoszącego się do kobiety i mężczyzny, którzy „ukryli swój wstyd”. Taki zabieg literacki, w relacji intertekstualnej, nakreśla czytelnikowi scenę przypuszczalnie istotną dla samego autora. Dzieje się tak, ponieważ autor Księgi Jubileuszy, używając kalki tekstowej z Rdz, powołał się na zapis z Księgi Rodzaju. Ta zaś miała istotne znaczenie dla społeczeństwa żydowskiego. Pisarz podkreślał, że mężczyzna zakrył swoje ciało liśćmi figowca natychmiast po zjedzeniu zakazanego owocu. „Ale ze wszystkich stworzeń, zwierząt i bydła tylko Adamowi zostało dane, aby mógł przykryć swoje części wstydlive. Dlatego jest nakazane na niebieskich tablicach, aby wszyscy, którzy poznają nakazy Prawa, przykryli swoje części wstydlive i nie byli odkryci tak jak poganie” (por. Jub 3, 30–31). Dlatego również ubiór okazuje się ważnym elementem nauczania, które było normatywne dla judaizmu. Wyływało ono zapewne nie tylko z normatywności Prawa, lecz także z jego aplikującej interpretacji, zawartej m.in. w Księdze Jubileuszy.

Autor Księgi Jubileuszy pominął wzmiankę o tym, jak mężczyzna i kobieta ukrywali się w zaroślach, o czym czytamy w Księdze Rodzaju (por. Rdz 3, 8). Został również pominięty epizod z postawionym pytaniem: „Gdzie jesteś?” (por. Rdz 3, 9), które skierował Bóg do Adama i niewiasty. Stwórca jednak rozpoczął poszukiwania źródła zaistniałego problemu, związanego ze zjedzeniem owocu z zakazanego drzewa (por. Rdz 3, 9–13). Przyczyna pominięcia danych z Rdz 3 pozostaje nieznana, ale można domniemywać, że autor Księgi Jubileuszy uznał, że antropomorficzny obraz Boga może być wielce problematyczny dla adresata tekstu we współczesnych sobie czasach²⁵. Pominięcie materiału o człowieku poszukiwanym przez Boga trudno przypisać tendencji

²⁵ Por. J. T. A. G. M. van Ruiten, *Primaeval History Interpreted. The Rewriting of Genesis 1–11 in the Book of Jubilees*, Leiden 2000, s. 97–98; J. R. Levison, *Portraits of Adam in Early Judaism*, dz. cyt., s. 92.

autora do przedstawiania patriarchów jako postaci nienagannyh, jak udokumentowano to w Jub 3, 25. W tym kontekście Betsy Halpern-Amaru napisał dość przekonująco: „Pominięcie może posłużyć do uwolnienia każdego z nich z pewnej małostkowości charakteru, ale jego podstawową funkcją jest usunięcie oznak napięcia i wyobcowania, przekazywanych przez biblijną wersję sceny konfrontacji skoncentrowanej na Adamie”²⁶.

W Księdze Jubileuszy została skrócona część z Rdz 3, 14–19, w której Stwórca wydał swoje werdykty wobec węża, kobiety i mężczyzny. W Jub 3, 23 autor podjął temat wypowiedzi Boga wobec węża, ale go nie zacytował. Podkreślił on tylko, że wąż przeklinał te słowa. Nic również nie wskazuje na to, że wąż miałby być czymś więcej niż tylko stworzeniem, które potrafi mówić.

Pozostała część Rdz 3 dotyczy pierwszych grzechów i wygnania z ogrodu. Mężczyzna i kobieta według Jub spędzili siedem lat w ogrodzie. Kiedy pojawia się wąż, rozmawia z kobietą o drzewach, których owoce były zakazane (por. Jub 3, 17). Jest to dość dziwny element narracji, który w Księdze Jubileuszy może być interpretacją łączącą Rdz 2, 9 z początkiem Rdz 3: „Na rozkaz Pana Boga wyrosły z gleby wszelkie drzewa miłe z wyglądu i smaczny owoc rodzące oraz drzewo życia w środku tego ogrodu i drzewo poznania dobra i zła” (Jub 3, 15–35)²⁷.

Analiza intertekstualna Jub 3, 17–25 przedstawia Adama jako pierwszego z długiej linii kapłanów. Tekst Księgi Jubileuszy pokazuje bowiem, jak Adam dbał o ogród (sanktuarium), w którym go Bóg postawił. Badanie intertekstualne wskazuje także, że zdanie wypowiedziane przez węża w Jub 3, 17: „Pan tak wam rozkazał: Nie będziecie mogli spożywać z każdego drzewa, które jest w ogrodzie”, odnosi się bezpośrednio do Rdz 3, 1b. Zdanie w Jub 3, 17 jest parafrazą nawiązującą do paralelnych części z innych części Rdz 3. Przykładem takiego paralelizmu jest też owoc z Jub 3, 18, który odnosi się do Rdz 3, 2 oraz Rdz 3, 6, a nie do tekstu z Rdz 3, 1.

²⁶ Por. B. Halpern-Amaru, *The First Woman, Wives, and Mothers in “Jubilees”*, „Journal of Biblical Literature” 113 (1994) nr 4, s. 613.

²⁷ Por. J. C. VanderKam, *The Book of Jubilees*, Sheffield 2001, s. 31.

„Tego dnia wszystkie zwierzęta, bydło i ptactwo i wszystko, co chodzi i porusza się, przestało mówić, przedtem natomiast one wszystkie porozumiewały się jedną mową i jednym językiem” (por. Jub 3, 28). W Księdze Jubileuszy nie ukazano żadnego zdziwienia ani zaskoczenia z tego powodu, że wąż rozmawiał z kobietą. Jej autor nie wspomniał do tej pory o Bożym nakazie dotyczącym owocu z zakazanego drzewa, znajdującego się w Rdz 3, 1–24. Dlatego słowa, które wypowiada wąż, są pierwszymi nakreślającymi czytelnikowi cały kontekst kuszenia pierwszego człowieka. Analiza intertekstualna pokazuje, że odpowiedź kobiety jest niemal dosłowną kalką Rdz 3, 2–3. Jest nią również sposób, w jaki autor Księgi Jubileuszy chciał wprowadzić zakaz, który po raz pierwszy znalazł się w Rdz 2, 16–17 (por. Jub 3, 25). Poniższe porównanie wierszy z Rdz 3, 2–3 oraz Jub 3, 18 ukazuje kalkę intertekstualną, zastosowaną przez autora.

Księga Rodzaju 3, 2–3

„Niewiasta odpowiedziała wężowi: «Owoce z drzew tego ogrodu jeść możemy, tylko o owocach z drzewa, które jest w środku ogrodu, Bóg powiedział: Nie wolno wam jeść z niego, a nawet go dotykać, abyście nie pomarli»”.

Księga Jubileuszy 3, 18

„Lecz ona odparła: «Pan powiedział: Możecie jeść owoce ze wszystkich drzew, które są w ogrodzie, ale powiedział do nas: Nie będziecie jedli owoców z drzewa, które znajduje się w środku ogrodu, abyście nie pomarli»”.

Zarówno Księga Rodzaju, jak i Księga Jubileuszy przedstawiają przykazania, które nakreślił Bóg w Rdz 2, 16–17 z dodatkowymi słowami o niedotykanii nawet jego owocu. Drzewo jest jednym z drzew w środku ogrodu, ale nie jest określone jako drzewo poznania dobra i zła. Dwukrotna obecność zwrotu „nas” nakazuje uwzględnić fakt, że Rdz 3, 2–3 przeformułowuje przykazanie z Rdz 2, 16–17 w liczbie mnogiej. Można zatem domniemywać, że użyta przez autora natchnionego liczba mnoga w Rdz 3, 2–3, ma za zadanie dostosować Boże polecenie do obecnej sytuacji. Kobieta bierze udział w tej scenie, ale pozostaje bierna w swych poczynaniach.

Powyższa interpretacja wydaje się zdecydowanie lepsza od sugestii Halperna-Amaru, że – w przeciwieństwie do Księgi Rodzaju – autor Księgi Jubileuszy ukazał, iż kobieta staje się równa w nieposłuszeństwie Adamowi. „Adam nie jest już źródłem, przez które staje się wtajemniczony w boską wolę. Obaj słyszą rozkaz zabraniający jedzenia owocu z drzewa i obaj naruszają ten zakaz”²⁸. Prawdą jest, że zostało pominięte samo polecenie zawarte w Rdz 3, 3: „Nie wolno wam jeść z niego, a nawet go dotykać, abyście nie pomarli”, jednakże autor Księgi Jubileuszy w tym miejscu odtworzył tekst Rdz 3, 2–3 z dodatkowymi słowami dotyczącymi dotyku (por. Jub 3, 20)²⁹.

Właśnie wąż łączy drzewo, które jest w środku ogrodu ze znajomością dobra i zła, jak w Rdz 2, 17. Zastosowanie liczby mnogiej w Jub 3, 19: „jak bogowie”, jest następstwem egzegezy hebr. באלהים z Rdz 3, 5 i odnosi się nie do samego Boga, lecz do istot niebiańskich (aniołów). Jest to interpretacja odzwierciedlona w starożytnych wersjach Księgi Rodzaju (np. LXX: θεοί). W Targum Neofiti wyrażono tę interpretację stwierdzeniem: „ty będziesz jak anioły przed Panem”.

„Kiedy więc kobieta zobaczyła, że drzewo jest dobre do jedzenia i że była to rozkosz dla oczu, a drzewo było pożądane, aby uczynić go mądrym, wzięła z niego owoc i zjadła” (por. Rdz 3, 6a). To zdanie brzmi tak, jakby kobieta była pod wrażeniem drzewa i chciała z niego jeść, dlatego też w Księdze Jubileuszy próbowano wyjaśnić wszelkie niejasności pojawiające się w tekście Rdz 3, 1–24. Drzewo rzeczywiście bardzo przyciągało jej wzrok, ale było owocem Bożym i dlatego było dobre także do jedzenia³⁰. Nie powodowało tylko kuszących wrażeń estetycznych.

Analizując Rdz 3, 6a, można stwierdzić, że uczynienie kogoś mądrym paradoksalnie może być dla człowieka także szkodliwe. Interpretacja wersatów Rdz 3, 6b–7a przez Jub ujawnia szerszą tendencję tej księgi. W Księdze Rodzaju kobieta po zjedzeniu zakazanego owocu podaje

²⁸ Por. B. Halpern-Amaru, *The First Woman*, dz. cyt., s. 612.

²⁹ Por. J. C. VanderKam, *Jubilees: A Commentary on the Book of Jubilees*, t. 1: *Chapters 1–22*, Minneapolis 2018, s. 225.

³⁰ Por. J. L. Kugel, *Traditions of the Bible. A guide to the Bible as It Was at the Start of the Common Era*, Cambridge 1998, s. 126–127.

go Adamowi, a w Księdze Jubileuszy kobieta najpierw okrywa swój wstyd liśćmi figowymi, a dopiero potem dzieli się jedzeniem z Adamem. Księga Jubileuszy opowiada się za czytaniem według wzorca znajdującego się w tekście masoreckim. Jednak np. w Pentateuchu samarytańskim występuje czasownik w liczbie mnogiej (jedli), podobnie jak w LXX. Jest to jeden z nielicznych fragmentów, co do którego tekst masorecki i Pentateuch samarytański się nie zgadzają. W wersecie Rdz 3, 7 jest mowa o tym, że oczy obojga były otwarte i zauważyli, że są nady. W Jub, ponieważ kobieta już się zakryła, oba czasowniki są w formie liczby pojedynczej, gdyż odnoszą się tylko do Adama – otworzył oczy i zobaczył, że jest bez ubrania. Jest to jeszcze jeden z nielicznych fragmentów, co do którego tekst masorecki i Pentateuch samarytański się nie zgadzają. W apokryfie wcześniej unikano wspomnienia o nagości kobiety (por. Jub 3, 16). Ona demonstruje swoją skromność, ubierając się, zanim poda owoc swojemu mężowi³¹. Doświadczenie otwartych oczu w Księdze Jubileuszy i w Księdze Rodzaju ma jednak takie same konsekwencje: ostatecznie Adam i Ewa zostali wyrzuceni z raju (por. Jub 3, 26; Rdz 3, 23). Inaczej niż zapowiadał wąż w Rdz 3, 5 (por. Jub 3, 19).

Podsumowanie

Relacje tekstualne, które zaprezentowali autorzy żydowskiej literatury apokaliptycznej, także tej przejętej (przyjętej?) przez środowiska chrześcijańskie, widoczne są szczególnie w takich formach literackich, jak cytaty, paralele i aktualizujące narracje. Podejście badawcze do tekstu natchnionego oparte na semiotyce kategoryjnej stara się ukazać idee teologiczne wyłaniające się z narracji Rdz 3, 1–24, reinterpretuując ten tekst. Reinterpretacja intertekstualna, dokonana przez Księgę Jubileuszy, posługuje się aktualizującym językiem i obrazem. Wnioski teologiczne intertekstualnej lektury Rdz 3, 1–24, koncentrują się

³¹ Por. L. Stuckenbruck, *The Book of Jubilees*, dz. cyt., s. 296.

na motywie drzewa, są dość zróżnicowane, ale nie tak rozbieżne, jak można by pierwotnie zakładać. Badanie idei teologicznych, dotyczących metafory drzewa zgodnie z zasadami egzegezy intertekstualnej, może być zróżnicowane pod kilkoma względami. Dla wnioskowania teologicznego w stosowaniu tej metody znaczenie ma kilka podstawowych kierunków. Są one niezależne od tego, czy najwcześniejsze źródła Biblii hebrajskiej mówiły o jednym drzewie, czy też o dwóch. Narracja Rdz 3, 1–24 w interpretacji apokaliptycznej literatury judaizmu okresu Drugiej Świątyni, zachęca do refleksji nad kilkoma tematami teologicznymi, płynącymi z relacji intertekstualnej. Wszystkie one zdają się mieścić w przestrzeni antropologii teologicznej. Dotyczą mądrości stworzonego człowieka, jego nieśmiertelności oraz życiodajnej, aktywnej obecności Boga w życiu ludzkim.

Księga Jubileuszy swoje przesłanie odnosi do czasów eschatologicznych, ponieważ wtedy życie ludzkie zostanie całkowicie odnowione (por. Jub 1, 29). Podkreśla to analogia do 1 Księgi Henocha, która wskazuje, że zapach owocu rajskiego przynosi człowiekowi długie życie. Porównuje ten żywot do długości lat przodków Henocha. Intertekstualna egzegeza 1 Księgi Henocha wskazuje zaś, że autor tej złożonej księgi apokryficznej przez zastosowanie kontrastującego opisu udreń, plag i różnych ludzkich cierpień oraz chorób podkreślił, że nadchodząca nowa era będzie charakteryzować się długim życiem człowieka. W odróżnieniu od Rdz 3, 1–24 wskazuje również, że życie w czasach ostatecznych będzie koncentrować się wokół Jerozolimy i sanktuarium, które ma być źródłem życia wiecznego. Wydaje się, że Księga Jubileuszy wpisuje się także w ten nurt myślenia. Czy i jakie są relacje między Księgą Jubileuszy a 1 Księgą Henocha, pozostaje kwestią przyszłych badań.

W Księdze Jubileuszy, w kontekście pierwszych ludziach, mieszkających w ogrodzie mądrości, pojawiło się stwierdzenie, że zostali wyposażeni w wiedzę. Analiza intertekstualna motywu drzewa Rdz 3, 1–24 wskazuje, że autor natchniony nazwał „drzewem” w środku ogrodu, poniekąd metaforycznie, roślinę, która w apokryficznej Księdze Jubileuszy została nazwana drzewem życia. Analogicznie do Rdz 3, 1–24 w Księdze Jubileuszy drzewo w środku ogrodu przekształca się w postać najwyższej mądrości, określając je „Torą życia” (por. Prz 3, 18). Motyw

drzewa wskazuje tym samym na mądrość, która rozpoznaje współzależność oraz dotyczy poznania dobra i zła, które posiada tylko sam Bóg.

Dla autora Księgi Jubileuszy ogród rajski był ogrodem rozkoszy w Edenie, gdzie określenie Eden oznacza przyjemność i rozkosz, jakiej człowiek w tym miejscu mógł doświadczyć. Sam zaś ogród był dla człowieka źródłem pożywienia dającego siłę. Z Księgi Jubileuszy ogród Eden wyłania się jako swoistego rodzaju sanktuarium Boga. Egzegeza intertekstualna wskazuje, że rajski ogród miał służyć jako miejsce ostatecznego spoczynku sprawiedliwych po ich śmierci, ponieważ to właśnie w nim znajdowało się drzewo życia i owoce dające życie wieczne.

Analizując Księgę Jubileuszy, zwłaszcza motyw drzewa, należy stwierdzić, że w intertekstualnej relacyjności jej relektura uzupełnia i aktualizuje interpretację Rdz 3, 1–24. Jednakże stawia także pytanie teologiczne: czy początkowa nieśmiertelność człowieka – zdaniem autora Księgi Jubileuszy – była pewnikiem teologicznym jego środowiska, czy też jest wykluczona z uwagi na naturalne ludzkie ograniczenia? Tradycyjny, oparty na koncepcji Augustyna, wykład Kościoła zakłada bowiem początkową ludzką nieśmiertelność i oferuje eschatologiczną nieśmiertelność poprzez odkupienie w Jezusie Chrystusie.

Abstrakt

Drzewo w Edenie w Księdze Jubileuszy

Księga Jubileuszy reinterpretująca intertekstualnie Księgę Rodzaju i Księgę Wyjścia modeluje je zgodnie z ówczesnymi potrzebami wspólnoty Izraela. Nadaje im przesłanie nadziei i zachęty, motywując do zachowania norm moralnych i religijnych. Autor księgi wskazuje przy tym, że opieka Boga nad Izraelem rozpoczęła się już w czasie pierwszego szabatu w historii, czyli szabatu odpoczynku Boga po stworzeniu. Rdz 2–3 w reinterpretacji Księgi Jubileuszy postrzega biblijne drzewo ze środka ogrodu jako „drzewo życia” i rozumie je jako „Torę życia”. Drzewo i dostęp do niego, inaczej niż w tekście biblijnym, mogą być nagrodą dla człowieka w rozumieniu Księgi Jubileuszy. Owoce „drzewa życia” dostarczają środków, dzięki którym sprawiedliwi zyskują możliwość życia wiecznego w radości. Można wnioskować, że autor Księgi Jubileuszy rozumie drzewa z biblijnego ogrodu jako symbolizację sprawiedliwych, którzy mają udział w życiu wiecznym, w chwale Boga. Paradoksalnie zerwanie

owocu z drzewa, jest uzyskaniem środków, dzięki którym człowiek sprawiedliwy mógłby żyć wiecznie. Zapewne problem znajduje się w wykorzystaniu tych środków przez człowieka. Rajski ogród będzie jednak służył jako miejsce ostatecznego przebywania sprawiedliwych po ich śmierci. Analiza intertekstualna Jub 3, 17–25 pokazuje Adama jako pierwszego kapłana rajskiego sanktuarium Boga. W tymże sanktuarium, w scenie kuszenia przez węża z Rdz 3, 5, Jub zdaje się widzieć odniesienie do anielskich istot niebiańskich poprzez stosowanie liczby mnogiej w tłumaczeniu „jak Bóg”, podobnie jak Targum Neofiti. Sanktuarium Edenu w interpretacji Jub można postrzegać jako sanktuarium uświęcenia człowieka. Ostatecznie pierwsi ludzie nie skorzystali z tej możliwości. Księga Jubileuszy swoje przesłanie odnosi do czasów eschatologicznych, ponieważ wtedy życie ludzkie zostanie całkowicie odnowione (por. Jub 1, 29). Wskazuje również, że życie w czasach ostatecznych będzie koncentrować się wokół Jerozolimy i rajskiego sanktuarium, które ma być źródłem życia wiecznego. Ogród rajski, ogród rozkoszy w Edenie z drzewem życia i jego owocami to „ogród Tory”, dający życie wieczne.

Słowa kluczowe: Tora, Księga Jubileuszy, Eden, ogród, drzewo życia, sanktuarium

Abstract

The Tree in Eden in the Book of Jubilees

The Book of Jubilees intertextually reinterpreting the biblical books of Genesis and Exodus models them according to the needs of the community of Israel at the time. It gives them a message of hope and encouragement, motivating them to uphold moral and religious norms. In doing so, the author of Jub points out that God's care for Israel began as early as the first Sabbath in history, the Sabbath of God's rest after creation. Genesis 2 - 3 in Jub's reinterpretation sees the biblical tree from the middle of the garden as the "tree of life" and understands it as the "Torah of life." Unlike in the biblical text, the tree and access to it in Jub's understanding can be a reward for man. The fruits of the "tree of life" provide the means by which the righteous gain the possibility of eternal life in joy. One can conclude that Jub understands the trees of the biblical garden as symbolizing the righteous who share in eternal life, in the glory of God. Paradoxically, to pick the fruit from the tree is to obtain the means by which a righteous person could live forever. Arguably, the problem is to be found in the use of these means by the whole man. The Garden of Eden, however, will serve as the final abode of the righteous after their death. An intertextual analysis of Jub 3:17–25 shows Adam as the first priest of God's paradise sanctuary. In this sanctuary, in the scene of temptation by the serpent in Gen. 3:5, Jub seems to see through the use of the plural translation "as God), just like Targum Neofiti,

a reference to angelic heavenly beings. The sanctuary of Eden, as interpreted by Jub, can be seen as the sanctuary of human sanctification. Ultimately, the first humans did not take advantage of this opportunity. The Book of Jubilees relates its message to eschatological times, because then human life will be completely renewed (cf. Jub 1:29). It also indicates that life in the end times will be centered around Jerusalem and the Edenic sanctuary, which is to be the source of eternal life. The Garden of Eden, the Garden of Delight in Eden with its tree of life and its fruits, is the “garden of the Torah,” giving eternal life.

Keywords: Torah, Book of Jubilees, Eden, garden, Tree of life, sanctuary

Bibliografia

- Halpern Amaru B., *The First Woman, Wives, and Mothers in “Jubilees”*, „Journal of Biblical Literature” 113 (1994) nr 4, s. 609–626.
- Jędrzejewski S., *U korzeni zła*, Lublin 1997.
- Kondracki A., *Księga Jubileuszów*, [w:] *Apokryfy Starego Testamentu*, red. R. Rubiniewicz, Warszawa 2016.
- Kugel J. L., *Jubilees*, [w:] *Outside the Bible. Ancient Jewish writings related to Scripture*, t. 1, red. L. H. Feldman, J. L. Kugel, L. H. Schiffman, Lincoln 2013, s. 272–465.
- Kugel J. L., *Traditions of the Bible. A Guide to the Bible as it Was at the Start of the Common Era*, Cambridge 1998.
- Levison J. R., *Portraits of Adam in Early Judaism. From Sirach to 2 Baruch*, Bloomsbury Publishing 1988 (The Library of Second Temple Studies).
- Licht J., *The Thanksgiving Scroll. A Scroll from the Wilderness of Judaea. Text, Introduction, Commentary and Glossary*, Jerusalem 1957.
- Mętel A., *Intertekstualność w badaniach biblijnych*, [w:] *Duch Prawdy doprowadzi was do całej prawdy*, red. R. Pindel, S. Jędrzejewski, R. Mazur, Kraków 2020, s. 153–168 (Hermeneutica et Judaica, 9).
- Montaner L. V., *Génesis Rabbah I (Génesis 1–11). Comentario Midrásico al libro del Génesis*, Estella (Navarra) 1994.
- Neusner J., *Génesis Rabbah, The Judaic commentary to the Book of Genesis. A New American Translation*, t. 1: *Genesis 1, 1–8, 14*, Atlanta 1985.
- Nickelsburg G. W., *Jewish Literature between the Bible and the Mishnah*, Minneapolis–Augsburg 2005.
- Rubinkiewicz R., *Apokryfy Starego Testamentu*, Warszawa 2016.
- Tronina A., *Księga Jubileuszy, czyli Mała Genesis. Przekład i opracowanie*, Kraków–Mogilany 2018.
- Van Ruiten J. R. T., *Primaevial History Interpreted. The Rewriting of Genesis 1–11 in the Book of Jubilees*, Leiden 2000.

VanderKam J. C., *The Book of Jubilees*, Louvain 1989 (Corpus Scriptorum Christianorum Orientalium. Scriptorum Aethiopicum, 88).

VanderKam J. C., *Jubilees. Commentary on the Book of Jubilees. Chapters 1–22*, t. 1, Minneapolis 2018.